

XX ƏSRİN 90-CI İLLƏRİ – XXI ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ ORTA ASIYA VƏ TATARİSTAN TÜRKLƏRİNİN MƏDƏNİ HƏYATI

Ənvər MƏMMƏDOV,

*Sumqayıt Dövlət Universiteti,
Tarix və onun tədrisi metodikası
kafedrasının dosenti, t.ü.f.d.,*

Nofəl ABDULLAYEV,

*Sumqayıt Dövlət Universiteti,
Tarix və onun tədrisi metodikası
kafedrasının baş müəllimi,*

Bənövşə CƏLALZADƏ,

*Sumqayıt Dövlət Universiteti,
Tarix və onun tədrisi metodikası
kafedrasının müəllimi*

AÇAR SÖZLƏR: *Türk xalqları, mədəniyyət, teatr, təhsil, incəsənət, elm.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Тюркские народы, культура, театр, образование,
искусства, наука.*

KEY WORDS: *Turkic peoples, culture, theatre, education, arts, science.*

Dünyanın ən qədim xalqlarından olan türklərin tarixi maddi-mədəniyyət abidələri, ədəbiyyat, incəsənət və musiqi nümunələri ilə olduqca zəngindir. Türk xalqlarının bədii təfəkkür və yaradıcılığına onların məskunlaşdıqları ərazilərin gözəl təbiəti, iqlimi, təbii sərvətlərinin zənginliyi də böyük təsir göstərmişdir. Türk xalqlarının yaratdığı maddi və mənəvi dəyərlər nəsil-dən-nəslə ötürülərək günümüzə gəlib çatmış, dünya mədəniyyətinin mühüm tərkib hissəsinə çevrilərək onu zənginləşdirmişdir. Təqdim olunan məqalədə hər biri ayrı-ayrılıqda uzun və mürəkkəb inkişaf yolu keçmiş, birlikdə vəhdət təşkil edərək dünya incəsənəti və mədəniyyətinə nadir incilər bəxş etmiş türk xalqlarının XX əsrin 90-cı illəri – XXI əsrin əvvəllərindəki mədəni inkişafı probleminin üzərində dayanacağıq.

Müstəqillik illərində Özbəkistanın mədəni həyatında baş verən ciddi dəyişikliklər ilk növbədə teatr sənəti sahəsində özünü göstərmişdir. 1991-ci ildə Fərqanədə, 1993-cü ildə Xarəzmdə, 1994-cü ildə Qaşqadarın və Namanqanda, 2001-ci ildən isə Surxandərində kukla teatrları fəaliyyətə başlamışdır. “Türküstan” sarayının fəaliyyəti də 1993-cü ilin sentyabrına təsadüf etmişdir. Özbəkistan Prezidentinin 1998-ci il tarixli “Özbəkistan teatr sənətinin inkişaf etdirilməsi haqqında” Fərmanı bu sahədə görülən işləri daha da sürətləndirmişdir. 2001-ci ildə Daşkənddə Dövlət Akademik Teatrının binası əsaslı şəkildə təmir olunmuşdur. Vilayətlərdə də köhnə teatr binaları təmir olunmaqla yanaşı, yeniləri tikilmişdir. 2009-cu ildə “Özbəkistan”

Beynəlxalq Forum Sarayı, 2011-ci ildə Ə.Nəvai adına Milli Kitabxana və Simpozium Sarayından ibarət Maarifləndirmə Mərkəzi açılmışdır. 2014-cü ildə Fərqanə vilayətində teatr-konsert sarayı açılmışdır. 2015-ci ilin oktyabrında Ə.Nəvai adına Özbəkistan Dövlət Akademik Böyük Teatrının yenidən qurulmasından sonra açılışı olmuşdur [2, s. 102].

Həmin illərdə respublikada Özbəkistan Gənclər Teatrı, “İlham”, “Əski Məscid” teatrları fəaliyyət göstərirdi. 2018-ci ildə isə Özbəkistan Müdafiə Nazirliyinin nəzdində “Turan” hərbi teatr-studiya təşkil olunmuşdur. Hazırda respublikada fəaliyyət göstərən teatrların sayı 37-dir. Təkcə 2017-ci ildə həmin teatrların fəaliyyətinin təmin edilməsi məqsədilə dövlət büdcəsindən 81 milyard som vəsait ayrılmışdır [2, s. 103].

Müstəqillik illərində Özbəkistanda peşəkar musiqi və rəqs sənətinin inkişafı istiqamətində də böyük işlər görülmüşdür. 1992-ci ilin aprelində respublikada məşhur müğənnilərin iştirakı ilə “Əbədi avazlar” müsabiqəsi baş tutmuşdur. Həmin ilin mayında Xarəzmdə folklor kollektivlərinin yarışı keçirilmişdir. 1996-cı ildə “Özbəknavo” qastrol-konsert birliyi təşkil olunmuşdur. 1997-ci ildə Özbəkistan Prezidentinin Fərmanı ilə Mükərrəm Turqunbayev adına Milli Rəqs Birliyi və Daşkənddə milli rəqs məktəbi yaradılmışdır [9, s. 185].

Bu illərdə respublikada “Özbəkistan – Vətənim mənim” devizi altında “Şərq təranələri” musiqi festivalı keçirilməyə başlanılmışdır. Özbəkistan Prezidentinin 1996-cı il 27 avqust tarixli Fərmanı ilə hər il avqust ayının üçüncü bazar günü respublikada “Özbəkistan – Vətənim mənim” Mahnı Bayramı Günü kimi qeyd olunur. Nazirlər Kabinetinin 1997-ci il tarixli qərarı ilə iki ildən-bir Səmərqənddə “Şərq təranələri” musiqi festivalı keçirilir. Birinci belə festivalda 31 ölkənin musiqi kollektivləri iştirak etmişdi. 2015-ci ildə festivala artıq 66 ölkədən nümayəndə qatılmışdı. 1998-ci ildə Özbəkistanda ilk dəfə keçirilmiş simfonik musiqi festivalında 20 ölkənin ifaçıları iştirak etmişdi. “Uşaq musiqi və incəsənət məktəblərinin maddi-texniki bazasının yaxşılaşdırılması barədə” Qərara uyğun olaraq 2009-2014-cü illərdə respublikada 278 musiqi və incəsənət məktəbi istifadəyə verilmişdi. Zülfiyyə adına “Nihol” dövlət mükafatının təsis edilməsi, “Kəmalək ulduzları” kimi respublika uşaq festivalının keçirilməsinin ölkədə gənc istedadların üzə çıxarılmasında xüsusi rolu vardır [2, s. 108].

Müstəqillik tətbiqi incəsənət sahəsi üçün də geniş imkanlar açmışdır. 1997-ci ildə Özbəkistanda Rəssamlıq Akademiyası yaradılmışdır. 2002-ci ildə Daşkənddə foto evi, 2004-cü ildə Özbəkistan Təsviri İncəsənət Qalereyası fəaliyyətə başlamışdır. Ölkədə tətbiqi incəsənətin inkişafını stimullaşdırmaq məqsədilə Özbəkistan Prezidentinin 1997-ci il tarixli Fərmanı ilə “Özbəkistan respublikasının xalq ustası” fəxri adı təsis olunmuş və “Xunarmand” birliyi yaradılmışdır [1, s. 226].

Müstəqillik illərində kino sənətinin inkişafı 2004-cü ildə “Özbəkkino” Milli Agentliyinin yaradılmasından sonra daha da sürətlənmişdir. Bu sahənin inkişaf etdirilməsi məqsədilə 2017-ci ildə dövlət büdcəsindən 12 milyard 400 milyon som vəsait ayrılmışdır [2, s. 107].

Müstəqillik illərində bədii ədəbiyyatda milli xarakter, minillik tarixi yaradıcılıq ənənələri, azadfikirlilik bərpa olunmağa başlamışdır. Bu illər bədii ədəbiyyatının başlıca mövzuları müstəqilliyə ehtiram və hörmət, sağlam nəslin tərbiyə edilməsi, milli kimliyin dərk edilməsi idi. Abdulla Arifovun, Odıl Yaqubovun, Pirimqul Qədirovun, Xurşud Davronun müstəqillik illərində

işıq üzü görmüş tarixi pyes və romanlarında Əmir Teymurun, Mirzə Uluqbəyin, Baburun və özbəklərin digər dahi əcdadlarının obrazları yaradılmışdır. Bu dövr özbək ədiblərindən Səid Əhməd, Ərkin Vahidov, Məhəmməd Əli, T.Malik, S.Sayyid, X.Xudoyberdiyev, U.Əhmədov, J.Erqaşev, Ş.Səlimov, X.Dostməhəmməd, Özbəkistanın xalq şairi Məhəmməd Yusifin də adları xüsusi olaraq qeyd olunmalıdır. Yazıçılara dəstək məqsədilə 2010-cu ildə Özbəkistan Yazıçılar Birliyinin nəzdində “İcad” fondu yaradılmışdır. 2001-ci ildən etibarən gənc yazarların kitabları dövlət hesabına nəşr olunmağa başlamışdır [2, s. 109].

Milli kimliyin dərkində muzeylərin xüsusi rolu vardır. 1998-ci ildə Daşkənddə Teymurilər Tarixi Muzeyi, Olimpiya Şöhrəti Muzeyi işə başlamışdır. 2002-ci ildə Daşkənddə Repressiya Qurbanları Muzeyi, Termez şəhərində isə Arxeologiya Muzeyi açılmışdır. Muzeylərin dövlət tərəfindən dəstəklənməsi məqsədilə 1998-ci ildə “Özbəkmuzey” fondu yaradılmışdır. Muzey işinin təşkilini yaxşılaşdırmaq üçün isə 1999-cu ildən özbək, rus və ingilis dillərində “Moziydan sado” jurnalı nəşr olunmağa başlamışdır [9, s. 236].

1992-ci il 2 iyul tarixli Təhsil Qanununa əsasən, ümumi təhsil ibtidai təhsil (1-4-cü siniflər), əsas, baza məktəbi (4-9-cu siniflər), yuxarı orta məktəb (10-11-ci siniflər) olmaqla üç mərhələdə həyata keçirilməli idi. 1996-1997-ci tədris ilindən etibarən birinci sinifdən başlayaraq tədris latın qrafikasında aparılmışdır. Təhsil sahəsində kadrların hazırlanması məqsədilə dövlət 65 milyard som ayırmış və bu iş üç mərhələdə həyata keçirilmişdir. Birinci mərhələ 1997-2001-ci illəri, ikinci mərhələ 2001-2005-ci illəri, üçüncü mərhələ isə 2005-ci ildən sonrakı dövrü əhatə edir. 2009-cu ildən isə respublikada 12 illik icbari tam təhsilə keçilmişdir. Yeni təhsil sistemə keçidlə əlaqədar 300 yeni tipli təhsil müəssisəsi açılmış, orta peşə təhsilinin inkişaf etdirilməsi məqsədilə 1997-ci ildən 2017-ci ilə kimi 1400 peşə kolleji, 200 akademik lisey inşa olunmuşdur [2, s. 106-109].

2017-ci il Özbəkistanda ümumi və orta təhsil sistemi sahəsində köklü dönüş ilidir. Ölkə Prezidenti Ş.Mirziyoyevin təşəbbüsü ilə 12 illik icbari təhsildən 11 illik təhsilə keçilmişdir [10, s. 228]. Ali təhsil sahəsində Prezidentin 1992-ci il fevral tarixli Qərarı ilə 8 vilayətin pedaqoji institutlarına universitet statusu verilmişdir. 1992-ci ilin martında vilayət pedaqoji institutlarının əsasında Əndijan, Buxara, Ürgənc, Karşin və Termez dövlət universitetləri yaradılmışdır. Dünya İqtisadiyyatı və Diplomatika Universiteti, Nəvai Dağ-Metallurgiya Universiteti, Müdafiə Nazirliyinin nəzdində Hərbi Akademiya, Daxili İşlər Nazirliyinin nəzdində Daxili İşlər Akademiyası, Bank-Maliyyə Akademiyası kimi yeni müasir ixtisasları olan universitetlər təşkil olunmuşdur [1, s. 97].

1992-ci ildə 6 ali təhsil müəssisəsində qəbul zamanı eksperiment kimi test üsulundan istifadə olunmuş, növbəti 1993-cü ildə isə artıq respublikadakı 46 ali təhsil müəssisəsindən 19-də qəbul test üsulu ilə aparılmışdır. 1997-ci ildən respublikada 5 illik ali təhsildən iki pilləli sistemə - 4 illik bakalavriat və 2 illik magistratura sistemə keçilmişdir.

Müstəqillik illərində respublikada bir sıra xarici ölkə universitetlərinin filialları açılmışdır. Onların sırasında Britaniya Beynəlxalq Vesminster Universitetinin, M.V.Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinin, İ.M.Qubkin adına Rusiya Neft və Qaz Universitetinin, Sinqapur Menecment İnstitutunun, Turin Politexnik Universitetinin, Cənubi Koreya İnxa Universitetinin,

Q.V.Plexanov adına Rusiya İqtisad Akademiyasının Özbəkistanda açılmış filiallarını göstərmək olar [2, s. 109].

2012-ci ilə kimi ali təhsildən sonrakı təhsil 3 illik aspiranturadan ibarət idi. 2012-2017-ci illərdə bir mərhələli doktorantura sistemi mövcud olmuşdur. Bu illərdə 360 tədqiqatçı doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmişdir. 2017-ci il iyulun 1-dən etibarən ali təhsildən sonrakı təhsildə fəlsəfə doktoru və elmlər doktoru elmi dərəcələrini almaq üçün iki dərəcəli doktorantura sistemində keçilmişdir.

Müstəqillik illərində elm sahəsində görülmüş işlər sırasında ilk növbədə elmi kadrların hazırlanması məqsədilə prezidentin 1992-ci il mart tarixli Fərmanı ilə Ali Attestasiya Komissiyasının yaradılmasını qeyd etmək olar. 1997-ci ildə Özbəkistan Elmlər Akademiyasının bölgə şöbəsi kimi Xarəzmdə Mamun Akademiyası bərpa olunmuşdur. 2000-ci ildə Özbəkistan Respublikası Elmər Akademiyası Şərqşünaslıq İnstitutunun Əlyazmalar Fondu zəngin qədim əlyazmalar fondu kimi UNESCO-nun mədəni irsinə daxil edilmişdir [2, s. 108].

Qazaxıstanda isə müstəqilliyin ilk illərində təhsil sistemində müəyyən böhran hallar yaşanmışdır. Belə ki, 1 yanvar 1993-cü ilə kimi Qazaxıstanda 154 min yerlik 303 uşaq bağçası bağlanmış, orta məktəblərin sayı azalmışdır [5, s. 345]. Bununla bərabər, qeyri-dövlət tədris müəssisələrinin – özəl məktəb və ali təhsil müəssisələrinin meydana gəlməsi prosesi başlamışdır. Əksəriyyəti maddi-texniki bazaya və təkmil müəllim kadrlara malik olmayan çoxsaylı özəl ali təhsil müəssisələri və onların filialları açılmışdır. Təhsil müəssisələrində təhsilin keyfiyyətinin aşağı düşməsi onun Qərb standartlarına uyğunlaşdırılması məqsədilə çoxsaylı islahat cəhdlərinə səbəb olmuşdur. Bu zaman 12 illik tədrisə keçilməsi və ali təhsildə kreditin tətbiqi elan olunmuşdur. Bu dövrdə təhsil sahəsindəki ən mühüm yenilik isə 2001-ci ildən etibarən ali təhsil müəssisələrinə qəbul zamanı test üsulunun və 2004-cü ildən vahid milli testləşdirmənin tətbiqi olmuşdur [1, s. 126].

Dil haqqında Qanunun qəbul olunması və Konstitusiyanın bu barədəki müvafiq maddələri milli təhsilin dirçəlməsi üçün yeni imkanlar açmışdır. Nəticədə artıq 1997-ci ildə respublikadakı 8610 ümumtəhsil məktəbindən 3379-da tədris qazax dilində aparılırdı. Həmin vaxt 72 məktəbdə tədris özbək, 16-da uyğur, 3-də tacik, 1-də isə türk dilində aparılırdı. 2299 məktəb isə qarışıq olmaqla, respublikadakı rus məktəblərinin sayı 2840-a enmişdi [5, s. 346].

Müstəqillik illərində qazax dilini öyrənənlər üçün 5 milyon nüsxədə 78 kitab işıq üzü görmüşdür. Bu dövrdə Qazaxıstanın mədəni həyatında ən mühüm hadisə 1992-ci ilin sentyabrında keçirilmiş Ümumdünya Qazaxlarının Qurultayı olmuşdur. Qurultaya dünyanın hər yerindən məşhur qazax yazıçıları, şairləri, alimləri, ictimai və din xadimləri qatılmışdı. 2001-ci ilin fevralında 2001-2010-cu illərdə Dilin inkişafı və fəaliyyətinə dair Dövlət Proqramının qəbul edilməsi qazax dilinin intibahı prosesinin təməlini qoymuşdur [10, s. 235].

Müstəqilliyin ilk illərində respublikada müəssisələrin maliyyələşdirilməsinin azalması, onların kommersiyalaşması, iqtisadi çətinliklər səbəbindən mədəniyyət xadimlərinin sosial müdafiəsinin aşağı düşməsi mədəni həyata ciddi təsir göstərmişdir. Mədəniyyətə Dəstək İli elan olunmuş 2000-ci ildən etibarən mədəniyyət müəssisələrinin qismən bərpası həyata keçirilmişdir. Təkcə 2000-ci il ərzində respublikada 468 kitabxana, 238 klub, 5 teatr, 5 muzey, o cümlədən

Astanada Opera Teatrı və Dövlət Muzeyi, Petropavlovskda Musiqili Dram Teatrı, Uralskda Musiqi Dramı Teatrı, Kostanayda Qazax Dram Teatrı açılmışdır [5, s. 347].

Respublikanın siyasi həyatının liberallaşması Qazaxıstanın mədəni həyatının inkişafına yeni impuls vermişdir. Görkəmli qazax musiqiçiləri A.Musaxodjayev, J.Aybakirova, M.Bisenqaliyev, Çin Xalq Respublikasından tarixi vətəninə dönmüş müğənni M.Məhəmmədqızı dünyada məşurlaşmışlar. “Asiya dayısı” beynəlxalq konkursu yeni istedadların üzə çıxarılmasına təkan vermişdir. R.Rımbayeva, N.Eskaliyeva, M.Yeraliyeva, N.Onerbayev, S.Toktarov, J.Lukpanov kimi müğənnilər respublikada və onun hüdudlarından kənar da tanınırdılar. Qazax pop musiqisi də müvəffəqiyyətlə inkişaf edirdi. Gənc qazax pop ifaçıları M.Nasırov, A-studiya qrupu bütövlükdə postsovet məkanında məşhur idi [1, s. 235].

Dini sahədə 1992-ci ildə qəbul olunmuş “Dini etiqad azadlığı və dini birliklər haqqında” Qanun bütün konfessiyaların bərabərliyini, dinin dövlətdən ayrılmasını və dini zəmində siyasi birliklərin yaradılmasının qadağan olunduğunu elan etməklə yanaşı, dinin dirçəlişi üçün lazımı hüquqi bazanı yaratmışdır. Nəticədə Qazaxıstanda respublika üçün ənənəvi olan dinlərin – İslam və pravoslav icmalarının sayı artmağa başlamışdır. Əgər 1989-cu ildə respublikada 59 məscid var idisə, 1993-cü ildə onların sayı 269-a, 1996-cı ildə 679-a, 1999-cu ildə isə 1000-ə çatmışdır. Bundan əlavə, Qazaxıstanda 4 mindən artıq qeydiyyatdan keçməyən müsəlman icması var idi. Demək olar ki, bütün məscidlərin nəzdində ibtidai dini təhsil almaq, ərəb dilini öyrənmək istəyənlər üçün daimi fəaliyyət göstərən kurslar vardı. Məscidlərin hazırlıqlı imamlarla təmin edilməsi məqsədilə Taraz, Şımkənd, Mərkədə mədrəsə, Almatıda isə mədrəsə və Ali İslam Universiteti açılmışdır. 1992-ci ildən etibarən Qazaxıstan Məsəlmanlarının Dini İdarəsi qazax, uyqur və çeçen dillərində “İman” qəzetini, 1997-ci ildən isə “Nur Şəfqət” qəzetini və 5 min tirajla aylıq “İslam aləmi” jurnalını buraxmağa başlamışdır [5, s. 348].

1989-cu ildə Qazaxıstanda 62 pravoslav icması qeydə alınmışdı. 1993-cü ildə onların sayı 131-ə, 1996-cı ildə isə 185-ə çatmışdır. 1999-cu il yanvarın 1-i Rus Pravoslav Kilsəsi Qazaxıstan ərazisində 212 prixod və 8 monastıra malik idi. Burada 2 min tirajla “Qazaxıstanda pravoslavlıq işığı”, 5 minə qədər tirajla “Vedi” aylıq qəzetləri nəşr olunurdu [5, s. 349].

Müstəqilliyin əldə olunmasından sonra Qırğızıstanda ilk növbədə təhsil sisteminin yenidən qurulması zərurəti ortaya çıxmışdır. Bu məqsədlə Qırğızıstan Respublikasının Ali Məclisi 1993-cü ildə “Təhsil haqqında” yeni qanun qəbul etmişdir. Respublikada 1996-2000-ci illəri əhatə edən “Bilim”, “Millətin sağlamlığı”, “XXI əsrin kadrları”, “1995-2000-ci illərdə mədəniyyət vasitəsilə təhsil” Milli Proqramları həyata keçirilmişdir [3, s. 213].

Qırğızıstanda təhsilin inkişafında xüsusi rolu olan “Səbat” tədris müəssisəsi tərəfindən Bişkekə universitet və respublikanın müxtəlif regionlarında 14 müxtəlif təmayüllü liseylər açılmışdır. Həmin liseylərdə tədris qırğız, rus və ingilis dillərində aparılır. Ali təhsil sahəsində görülmüş işlərin nəticəsi olaraq XX əsrin sonlarına doğru respublikada fəaliyyət göstərən ali təhsil müəssisələrinin sayı 40-a çatmışdır. Onların içərisində “Dastan” Texnologiya Universitetini, Qırğızıstan Beynəlxalq Universitetini, Qırğız-türk və Qırğız-Rusiya Universitetlərini yüksək ixtisaslı kadrlar hazırlayan yeni növ ali təhsil müəssisələri kimi qeyd etmək lazımdır [3, s. 215].

Müstəqilliyin ilk illərində respublikanın mədəni həyatında baş vermiş ən mühüm hadisə

“Manas” qəhrəmanlıq dastanının bayram edilməsi tədbirləri olmuşdur. Qırğızıstan prezidentinin “Manas eposunun min illiyinin bayram edilməsinə hazırlıq haqqında” 1992-ci il 26 iyun tarixli Sərəncamı ilə 1995-ci il Manas eposunun ümumxalq bayram marafonu ili elan olunmuşdur. Həmin il respublikada Manas eposunun 1000 illik yubileyinə həsr olunmuş bayram tədbirlərində dünyanın 80 ölkəsindən nümayəndə iştirak etmişdi. BMT və UNESCO-nun qərarı ilə isə həmin il Manas Eposunun 1000 İliyi İli elan olunmuşdur [3, s. 216].

2000-ci ilin sentyabrında UNESCO-nun dəstəyi ilə Oş şəhərinin 3000 illiyi qeyd olunmuşdur. 2002-ci il avqustun 29-dan noyabrın 1-nə kimi Qırğızıstanın paytaxtı Bişkek şəhərində dünyanın 30 ölkəsindən beynəlxalq biznesin, elmi dairələrin 500-dən artıq nümayəndəsinin qatıldığı sammit keçirilmişdir. BMT Baş Assambleyasının 2002-ci ilin dekabrında keçirilmiş 57-ci sessiyasında 2003-cü il Qırğız Dövlətçiliyinin Beynəlxalq İli elan olunmuşdur. Qırğızıstan Prezidentinin təşəbbüsünü müdafiə edən dünyanın 58 ölkəsində həmin ildə qırğız dövlətçiliyinin 2200 illik yubileyinin beynəlxalq səviyyədə qeyd olunması qərara alınmışdır [1, s. 127].

Müstəqilliyin bərpası ilə hadisələrin və ictimai təzahürün birtərəfli əks olunduğu totalitar dövrün ədəbiyyat və incəsənətində yeni plüralist prinsiplər hakim kəsilməyə başlamışdır. Sovet dönməində unudulmağa məhkum edilmiş maarifçilər Kalıqula, Moldo Niyaz, Arstanbek, Moldo Kılıç, Kazıbek və başqalarının əsərləri işıq üzü görmüşdür. Aalı Tokombayevın “Qanlı illər”, Tuqelbay Sıdıkbekovun “Mavi banner”, Toloqon Kasimbekovun “Buludların arxasında dağlar ağarır”, Koçkon Saktanovun “Ölülərin səsi”, Çingiz Aytmatovun “Kassandra damğası”, Kazat Akmatovun “Min bir gün”ü kimi bir çox əsərlər bu dövrün məhsullarıdır [10, s. 216].

XX əsrin 90-cı illərində dünya şöhrətli qırğız şairi Çingiz Aytmatovun 70 illik yubileyi dünyanın bir sıra ölkələrində təntələ ilə qeyd olunmuşdur. Yubiley tədbirləri 1998-ci ildə Türkiyədə, 1999-cu ildə Qırğızıstanda, 2000-ci ildə UNESCO-nun himayəsi altında keçirilmişdir.

Mətəbuat azadlığı respublikada bir sıra qəzetlərin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Onlardan “Asaba”, “Aalam”, “Respublika” kimi qəzetləri qeyd etmək olar. Qısa vaxt ərzində respublikada “Piramida”, “NBT”, “NTS”, “KOORT” kimi özəl telekanallar yaranmışdır [3, s. 217].

Müstəqilliyin bərpasından sonra Türkmənistanın mədəni həyatında da köklü dəyişikliklər baş vermişdir. Mədəni həyatın müxtəlif sahələri sovet ideoloji buxovundan azad olmaqla yeni şəraitdə coşğun inkişaf dövrünə qədəm qoymuşdur. Qeyd olunmalıdır ki, müasir Türkmənistan musiqisi “Aşqabad” ansamblının fəaliyyəti ilə bağlıdır. Bu ansamblın 1993-cü ildə buraxılmış ilk diskisi “Aşqabad. Sevgi şəhəri” adlanırdı. “Nurana” yaradıcı kollektivinin də türkmən musiqisinin dünyada tanınmasında xüsusi rolu olmuşdur. 2002-ci ildən fəaliyyətə başlayan bu qrupda Türkmənistanın xalq artisti Hakverdi Allamuradov, Əziz Əzizov, Sabir Rzayev, Mərdan Byaşimov kimi musiqiçilər yer almışdır [11].

Sovet İttifaqının dağılmasından sonra Türkmənistana sovet kinomatoqrafiyasından miras qalmış “Türkmənfilm” respublikada müstəqillik illərində kino sənətinin inkişafında xüsusi rol oynamışdır. Ölkə prezidenti Qurbanqulu Berdiməhəmmədovun dəstəyi ilə “Türkmənfilm”

son model kino çəkilişi avadanlığı ilə təchiz olunmuşdur. Türkmənistanın “Vətən” və “Türkmənistan” kimi kinoteatrları müstəqillik illərində yenidən qurulmuşdur [7].

Saparmurad Türkmənbaşı adına Milli Muzey Türkmənistanın tarixini özündə əks etdirən 600 mindən artıq eksponata malikdir. Türkmənistanın Milli “Ak buqday” Muzeyi, Məhtimqulu adına Türkmənistan Dövlət Universitetinin nəzdindəki Geoloji və Minerologiya Muzeyi, Türkmənistan Təsviri Sənət Muzeyi, Türkmənistan qəhrəmanı Qurbansoltan Edje adına Türkmən Xalça Muzeyi, Türkmənistan Milli Dəyərlər Muzeyi respublikanın tarixinin canlı təəcəssümünə çevriliblər [11].

Həmin dövrdə Türkmənistan mədəni həyatında baş vermiş ən mühüm hadisələrdən biri Qətərdə bu ölkənin mədəniyyət günlərinin keçirilməsi olmuşdur. Bu illərdə Aşqabadda da ayrı-ayrı ölkələrin mədəniyyət günləri keçirilmişdir. EKSPÖ-2017-də Türkmənistan mədəniyyət günlərinin keçirilməsi zamanı respublikanın tanınmış mədəniyyət xadimlərinin iştirakını da ölkənin mədəni həyatının mühüm hadisələrindən hesab etmək olar [6]. Respublikada ədəbiyyat, mədəniyyət, incəsənət xadimləri, eləcə də gənc ifaçılar və istedadlı uşaqlar arasında keçirilən “Türkmənin altın əsri” adlı illik musiqi müsabiqəsi artıq ənənə halını almışdır [8].

1990-cı illərdə Tatarıstan cəmiyyətinin radikal şəkildə dəyişməyə başlaması ilə yanaşı, mədəniyyət, ilk növbədə təhsil sahəsində köklü dəyişikliklər baş vermişdir. Respublikada “Təhsil haqqında”, “Tatarıstan Respublikasındakı xalqların dilləri haqqında” Qanunların qəbul olunması ilə tatar dili və yeni təhsil müəssisələrinin açılması üçün yeni imkanlar yaranmışdır. Respublikada tatar dilli gimnaziyalar, liseylər və məktəblər açılmışdır. 1990-cı illərdə respublikada 2 min uşağın təhsil aldığı 28 bazar günü məktəbi var idi [4, s. 378]. Milli məktəb işinin təşkil olunması və inkişafında tatar dili müəllimləri və tədris müəssisələrinin işçilərinin ümumrusiya forumları xüsusi rol oynamışdır. 2010-cu ilə kimi 5 belə forum keçirilmişdir [1, s. 227].

Tatarıstanda 1990-cı illərin əvvəllərindən etibarən ali və orta ixtisas təhsili sahəsində də müsbət dəyişikliklər baş vermişdir. 1992-ci ildə tatar və rus dillərində tədrisin aparıldığı Tatar Dövlət Humanitar Universiteti açılmışdır. Respublikada Tatar Biznesə Yardım İnstitutu, Tatar-amerikan Regional İnstitutu kimi özəl ali təhsil müəssisələri meydana gəlmişdir. 1998-ci ildə Kazanda Rusiya İslam Universiteti və Ruhani Seminariyası açılmışdır. Bəzi ali və orta ixtisas məktəblərində tatar dilində ixtisaslara yiyələnmək imkanı əldə olunmuşdur. 2010-cu ildə Kazan Dövlət Universiteti və Kazan Dövlət Pedaqoji Universiteti birləşdirilərək Povoljya Federal Universiteti təşkil olunmuşdur [4, s. 382].

2000-ci illərdə milli təhsilin yavaş-yavaş azalması tendensiyası müşahidə olunmuşdur. 1990-cı illərin sonlarında respublikada rusların 100 faizi ana dilində təhsil aldığı halda, tatarların cəmi 48 faizi ana dilində təhsil alırdı. 2012-ci ildə ana dilində təhsil alan tatarların çəkisi 43,6 faizə enir. Tatar ümumtəhsil məktəbləri azalmaqla, 2009-cu ildən 2012-ci ilə kimi 1061 məktəbdən 854-ü qalır. 2000-ci ilin ilk onilliyin ortalarında respublikanın 13 rayon mərkəzində bir dənə də olsun tatar dilli məktəb qalmamışdı [4, s. 391].

Bu dövrdə respublikanın elmi həyatında baş vermiş ən əlamətdar hadisə 1991-ci ildə Tatarıstan Elmlər Akademiyasının yaradılması olmuşdur. 1997-ci ildə Tatarıstan Elmlər

Akademiyası tərkibində 7 institut, 3 elmi mərkəz, 2 laboratoriya fəaliyyət göstərirdi. 1990-cı illərdə humanitar elmlərin inkişafında da köklü dəyişikliklər baş vermişdir. 1993-cü ildə Kazanda Sosial-İqtisadi və Hüquqi Tədqiqatlar İnstitutu, 1994-cü ildə Dil, Ədəbiyyat və Tarix İnstitutunun bazasında Tatar Ensiklopediyası İnstitutu açılmışdır [10, s. 213].

Tatar ensiklopedik lüğəti 1999-cu ildə rus dilində, 2002-ci ildə isə tatar dilində nəşr olunmuşdur. 2002-2010-cu illərdə 5 cildlik "Tatar ensiklopediyası" çapdan çıxmışdır. 2001-ci ildə işıq üzü görmüş "Tatarlar" kitabının tarixçi alimlərdən ibarət müəlliflər heyəti RF-nın Dövlət mükafatına layiq görülmüşdür. "Tatarların ən qədim dövrlərdən etibarən tarixi" 5 cildə nəşr olunmuşdur. Arxeoloq alimlərin 30 illik tədqiqatlarının nəticəsi olaraq 6 cildə "Tatarıstanın arxeoloji xəritəsi" çıxmışdır.

Radio-televiziya verilişlərinin efrində ana dilinin getdikcə aparıcı yer tutmasını bu illərin mühüm mədəni inkişaf tendensiyası adlandırmaq olar. 1990-cı ildən 1999-cu ilə kimi respublikada tatar dilində verilişlərin 6 dəfə artması bunu deməyə əsas verir. Respublikada "Tatarıstan" dövlət tele-radio şirkəti ilə yanaşı, "Efir", "Variant", "STS – Kazan" kimi yeni şirkətlər meydana gəlmişdir [1, s. 127].

Respublikada çıxan qəzet və jurnalların sıyahısına bu illərdə "Şərq ekspresi", "Zaman və pul", "Tatar diyarı", "Kazan vedomostu" qəzetləri, "İdel", "Qasırlar avazı", "Elmi Tatarıstan" və digər jurnallar əlavə olunmuşdur. "Vətənim Tatarıstan", "Şəhri Kazan", "Miras", "Tatar dünyası", "Maarifət", "Mədəni cümə" və "Tatarıstan xəbərləri" kimi 40 adda tatar dilində qəzet çıxmışdır [4, s. 396].

Bu illərdə R.Batulla, V.İmamov, F.Lətifi, R.Məhəmmədiyev, N.Fəttah, R.Xaris, S.Şəmsi, M.Şabayev, R.Başarın işıq üzü görmüş əsərlərinin milli kimliyin dərk edilməsində xüsusi rolu olur. Rəssamlardan R.Vahidov, K.Nafiqov, R.Zaqidullin, N.Həziəhmədov, F.Hayanov əsərlərində tatar xalqının tarixinə müraciət etmişlər.

Cəmiyyət həyatının demokratikləşməsi bu illərin teatr repertuarlarında da öz əksini tapmışdır. Q.Kamal adına Tatar Teatrında səhnəyə qoyulmuş A.Qilyazovun "Yara", "Kar kukuşka" povestləri dünya şöhrəti qazanmışdır. Respublikada teatr sənətinin inkişafında 2001-ci ildə Rusiya Federasiyasının ali teatr mükafatı olan "Qızıl maska"nı almış rejissor M.X.Səlimjanovun xüsusi xidmətləri olmuşdur [4, s. 403].

Türk xalqlarının XX əsrin 90-cı illəri – XXI əsrin əvvəllərində mədəni həyatı probleminin tədqiqini yekunlaşdıraraq belə bir qənaətə gəlmək olar ki, bəhs olunan dövrdə türk xalqlarının mədəni həyatında baş verən müsbət dəyişikliklərlə, ayrı-ayrı sahələrdəki sürətli inkişafı yanaşı, yeni şəraitdə mənfi tendensiyalara da rast gəlinirdi. Yaradıcı fəaliyyətin kommersionlaşması, televiziya ekranlarını əhalinin, ilk növbədə uşaqların və gənclərin dünyagörüşünə təsirsiz ötürməyən, zorakılıq, mənəviyyətsizlik, dözümsüzlük təbliğ edən aşağı səviyyəli Qərb verilişlərinin zəbt etməsi cəmiyyətin mədəni həyatına mənfi təsir göstərirdi. Bütün bunlara baxmayaraq, bəhs olunan dövr Sovet İttifaqının dağılmasından sonra müstəqilliklərini yenidən bərpa etmiş türk xalqlarının mədəni həyatında coşğun inkişaf dövrü idi.

ƏDƏBİYYAT

1. Досымбаева А. История тюркских народов. Традиционное мировоззрение тюрков. Алматы: 2013, 250 стр.
2. Жураев Нарзулла, Замонов Акбар. История Узбекистана (Период независимости). Ташкент: 2018, 142 стр.
3. Иманкулов М.К. История Кыргызстана (XX-XXI вв.). Бишкек: 2014, 240 стр.
4. История Татарстана и татарского народа. 1917–2013 гг.: учеб. пособие / А.Г. Галлямова, А.Ш. Кабирова, А.А. Иванов, Р.Б. Гайнетдинов, И.Р. Миннуллин, Л.И. Алмазова. Казань: изд-во Казан. ун-та, 2014, 436 стр.
5. Культура Туркменистана: первоочередные задачи реализации потенциала / <http://tdh.gov.tm/news/articles.aspx&article8077&cat33>
6. Культура Туркменистана / <https://travel247.ru/country/asia/turkmenistan/771-kultura-turkmenistana>
7. Культурное наследие Туркменистана (Глубинные истоки и современные перспективы). Материалы международной научной конференции. 10-13 октября, 2020. Ашгабад-Санкт-Петербург: 2000 / http://www.archeo.ru/izdaniya-1/vagnejshije-izdaniya/pdf/Kulturnoje_nasledije_2000.pdf
8. Кузембайулы А., Абиля Е.А. История Казахстана. Учебник для вузов. 8-е изд. Перераб. и доп. Костанай: Костанайский региональный институт исторических исследований, 2006, 350 стр. / <https://www.kstu.kz/wp-content/uploads/docs/restricted/lib/portfolio/folder/rus/historykaz/kuzembaiuly.pdf>
9. Мурзагалеев Р.И., Сулейманов А.Р., Чекрыжов А.В., Мурзагалеев Б.Р. Культура тюркских народов России: единство многообразия. Уфа: изд-во Диалог, 2016, 102 стр. / <http://berlek-nkr.com/files/31.pdf>
10. Сулейманова С. История тюркских народов (с древнейших времен по настоящее время). [Учебное пособие для студентов высших учебных заведений]. Баку: Тэхсил, 2009, 323 стр.
11. Туркменская культура. История туркменской культуры / <http://www.brsu.by/Turkmenistan/turkmenskaya-kultura>

А.Мамедов, Н.Абдуллаев, Б.Джалалзаде
**КУЛЬТУРА ТЮРКСКИХ НАРОДОВ СРЕДНЕЙ АЗИИ И
ТАТАРСТАНА В 90-Х ГОДАХ 20 – НАЧАЛЕ 21 ВЕКА**

РЕЗЮМЕ

Колоритная культура тюркских народов, уходящая корнями вглубь веков, вобрала в себе лучшие традиции Востока и Запада. Тюркский мир-колыбель поэтов, писателей, они дали миру великих теоретиков музыки и искусства. В культурной жизни тюркских народов отражены элементы и культы различных верований. В представленной статье исследуются изменения происходившие в культурной жизни народов Средней Азии и Татарстана после распада Советского Союза.

A. Mammadov, N. Abdullayev, B. Jalalzada
**CULTURE OF THE TURKIC PEOPLES OF CENTRAL ASIA
AND TATARSTAN IN THE 90S OF THE 20TH - EARLY 21ST
CENTURIES**

SUMMARY

The colorful culture of the Turkic peoples, rooted in the depths of centuries, has absorbed the best traditions of the East and West. The Turkic world is the cradle of poets, writers, they gave the world great theorists of music and art. Elements and cults of various beliefs are reflected in the cultural life of the Turkic peoples. The presented article examines the changes that took place in the cultural life of the peoples of Central Asia and Tatarstan after the collapse of the Soviet Union.